

نگاهی به مزایای کبوتر خانه و اشکال گوناگون آن در ایران

آشیان پرندگان

| نادیا عظیمی | پژوهشگر میراث فرهنگی |

دانه می چینه‌ند یا **برج‌ها** **دانه‌ها** **گرم پویان کبوتر خانه‌ها** **برج بی پروانه** **آبادی‌اند** **طرفه تر از آسیای بادی‌اند** **(خسرواحتشامی)**

کبوتر خانه‌ها یا برج‌های کبوتر که به‌طور پرآکنده در ایران و برخی کشورهای دیگر وجود دارند، به منزله یک سازه فرهنگی- اقتصادی دارای کارکردهایی در نظام کشاورزی و معیشت انسان‌ها هستند. این سازه علاوه بر این که منظری مطلوب از معماری هنر مندانه ارایه می‌کند، دارای کارکردهای ویژه‌ای است که همگی در جهت حفظ و بقای کبوتر‌ها به منظور بهره‌برداری از آنها در نظام کشاورزی سنتی، با مهارت ساخته‌شده‌اند.

کبوتر پرندهای است منزوی که چند قسم از آن اهلی می‌باشد (فرهنگ نفیسی)، این پرنده در همه‌جا جز نواحی بسیار سردن‌دگی می‌کند.

درک اهمیت کبوتر خانه‌ها مستلزم فهم ضرورت تاریخی ابداع، تکوین و نیز کارکردهای آنها در نظام کشاورزی و ارتباط آنها با عناصر دیگری نظیر قنات، آبراهه‌ها، نوع محصولات کشاورزی و غیره است که به‌عنوان مجموعه‌ای نظام‌یافته و واحد ارتباطات درونی به منظور تکمیل و جبران فقر محیطی و بهره‌گیری و تسلط هر چه بیشتر بر محیط در قالب‌گیری میراث فرهنگی و دانش بومی یک جامعه با هدف برآوردن نیازهای حیاتی آن جامعه تبلور می‌یابد.

کبوتر خانه‌ها به‌فراخور محیط جغرافیایی و فرهنگی که در آن استقرار یافته‌اند، ضمن داشتن اشتراکات، کارکردهای متفاوتی نیز داشته‌اند. لازم به توضیح است که در ایران، کبوتر خانه‌ها بیشتر در مناطق مرکزی و به‌ویژه استان اصفهان قرار گرفته، اکنون نیز بقایایی از آنها حکایت از شکوه و رونقی دارد که جز خاطرهای اندک، اثری از آن برج‌ای نمانده است.

در این نوشتار تأکید بیشتر به ویژگی‌ها و کارکردهای این سازه در شهر اصفهان و حومه آن است.
ضرورت این مطالعه نیز توجه کنیم و به این پرسش پاسخ دهیم که چنین مطالعه و مطالعاتی چه سودی برای ما دارد؟

این بناها علاوه بر علومی مانند (فیزیک، ریاضی، سازه، معماری و…) از علومی مانند فرهنگ مردم‌شناسی (در شناسایی و مطالعه قوانین اجتماعی و مدنی حاکم بر اداره بهره‌برداری و مالکیت کبوتر خانه‌ها)، جانورشناسی (در کشف روانشناسی جانوری و ارتباط ویژه انسانی- جانوری)، محیط‌شناسی (در بررسی کیفی و کمی نقش کبوتر خانه‌ها در فعال کردن چرخه‌ها و کوسستم‌های محیط)، نتایج تاریخ‌شناسی (در شناخت قدمت، پیشینه و جایگاه فرهنگی، اجتماعی کبوتر خانه‌ها در مقاطع مختلف تاریخی)، ادبیات (در پیگیری نقش کبوتر خانه‌ها در فرهنگ ادبی و محاوره‌ای و سنت‌ها و صنعت‌های ادبی) و مهم‌تر از همه اقتصاد کشاورزی (در مهم‌ترین نیاز کشاورزی پس از آب: کود و نحوه بهره‌برداری از کبوتران برای تأمین این مهم)، نیز بهره برداند.

همان‌گونه که دیدنگوتن عنوان می‌کند: فرهنگ یک قوم را می‌توان مجموعه‌ای از سازوبرگ مادی و فکری تعریف کرد که آن قوم با آنها نیازهای اجتماعی و زیستی خود را با محیط سازگار می‌گرداند. بنابراین گردآوری چنین اطلاعاتی می‌تواند زمینه‌های بیشتری را برای مکاشفات فرهنگی به‌ویژه در خصوص انسان‌شناسی بومی از یکسو و پیگیری دانش و توانمندی‌های فرهنگی اجداد و نیاکان ما از سوی دیگر، در این سرزمین بگشاید.

پیشینه کبوتر خانه‌ها این‌که نخستین کبوتر خانه به‌عنوان یک کارخانه کودسازی در چه زمان و مکانی از جهان ابداع شده، هنوز روشن نیست، اما شواهدی

در دست است که براساس آن، کبوتر خانه‌ها در قرن چهارم هجری وجود داشته و ساخته می‌شده‌اند. البته شایان ذکر است که ساخت این بناها قبل از قرن چهارم هجری آغاز شده بود، لیکن براساس مدارک موجود پیشینه آنها در ایران، به حدود ۱۲۰۰ سال پیش‌یازمی‌گردد.

در غنای لغات چنین آمده: «در ایران رسم است که عمارت بلند چشمه در صحرا سازند و آن خاصه برای کبوتران است.»

در لغت‌نامه دهخدا برح کبوتر را محل فرود آمدن کبوتران نام‌بر و کبوتر خانه معرفی کرده است. در شعر شاعرانی مانند منبجک ترمذی (نیمه دوم قرن چهاردهم) و خاقانی شروانی، نظامی و مولوی می‌توان واژه کبوتر خانه را دید و این خود نشانه وجود این بناها در آشنایی مستقیم با آنها یا حداقل آشنایی غیر مستقیم است.

مورخان و سیاحان غیرایرانی نیز در مورد کبوتر خانه‌ها مطالبی را ذکر کرده‌اند، چرا که این بناها همواره باعث شگفتی و تحسین آنها شده است. تعداد زیادی از سیاحان، که از زمان صفویه به بعد به اصفهان آمده‌اند. در نوشته‌های خود از کبوتر خانه‌ها یاد کرده، در مورد مشخصات، محل، تعداد و ویژگی‌های آنها صحبت کرده‌اند و بعضاً آنها را طراخی کرده‌اند.
کهن‌ترین سفرنامه‌ای که در آن از برج‌های کبوتر اصفهان یادشده، سفرنامه ابن بطوطه است. ابن بطوطه در اوایل قرن هشتم هجری از برج‌های کبوتر در مسیر اصفهان صحبت کرده است که در وسط باغ‌ها قرار دارند.

حدود دوقرن بعد (شاردن فرانسوسی) با دقت فراوانی به موضوع کبوتر خانه‌های ایرانی می‌پردازد. او یک جلد از ۱۰ جلد سیاحت‌نامه خود را به اصفهان، پایتخت آن روز ایران اختصاص داده و همان‌طور که خود گفته، بعدها در بهتر از پاریس می‌نویسد: است. او درباره کبوتر خانه‌های ایران می‌نویسد:

«هن عقیده دارم که ایران مملکتی است که بهترین کبوتر خانه‌های جهان در آن جا ساخته می‌شود. همه اینها برای به دست آوردن کود ساخته شده و نه برای پرورش و تغذیه کبوتران». او می‌نویسد: «ایرانیان، فوله‌ایسن پرنده را «چلغوز» می‌نامند که به معنی محرک و مقوی است که میوه‌های پررنگ و خوشبو و خوش‌مزه ایران و اصفهان مدیون این کبوتر خانه‌هاست.»

اوزن فلاندن می‌نویسد: «مابین جلفا و خرابه‌ها، چندین برج کبوتر یافت می‌شود. این برج‌ها انسان را به خود جلب می‌کند، خیلی بزرگ، محکم و قشنگند»

الیزابت بیزلی جهانگرد انگلیسی می‌گوید: احتمال دارد پیشینه‌ا ساخت این برج‌ها به وسیله معماران ارمنی جلفای آذربایجان به شاه‌عباس داده شده باشد. کبوتر خانه‌ها چنان پراهمیت بودند که در دوران صفویه نه تنها امتیاز ساختن آنها به بیگانگان بلکه حتی به ایرانیان غیر شیعه نیز داده نمی‌شد.

در اطراف و اکناف و گوشه و کنار شهر تاریخی اصفهان برج‌های مدور و مرتفعی به چشم می‌خورد که مسافر تازه‌وارد را در خصوص موارد استفاده از آن به اشتباه می‌اندازد. غالب آنها تصور می‌کنند که این برج‌ها، دژهای قدیمی و مستحکم شهر بوده‌اند ولی با کمی کنجکاوی درمی‌یابند که این برج‌ها متعلق به کبوتران است.

در استان اصفهان، برج‌ها در دشت‌های مرکزی ساخته می‌شد، آب و هوای این مناطق به‌طور طبیعی معتدل و جهت نگهداری کبوتران، مناسب بود. چنانکه با پراکندگی نسبی کبوتر خانه‌ها در مناطقی نظیر بخش مرکزی اصفهان، مبارک‌ه، فلاورجان، بخش قهاب، برآن و لنجان که در حاشیه زاینده‌رود قرار دارد، مواجه هستیم و هر چه از رودخانه زاینده‌رود فاصله می‌گیریم، این پراکندگی بیشتر و تعداد کبوتر خانه‌ها کمتر می‌شود.

گورت را روستایی است که دل به کبوتر خانه‌هاش خوش کرده، در انتظار کبوتران نه که در انتظار گردشگران نیست، آستین همت بالا زده و با کاه و گل برج‌های کبوتر را سرورسامان داده تا منظر روستا بر چشم‌فرنگی‌هاوشهری‌هاخوش‌نشیند.

گذشته، هم‌یژه در عهد صفویان و لزوم تولید انبوه کود مصرفی در کشاورزی، عدم دسترسی کشاورزان منطقه به کود دامی- به‌طسور عمده- در تمام فصول سال و به‌ویژه تابستان که با بیلاق اندک دامداران منطقه اصفهان همراه بود، امکان انباشت کود بهتر کبوتران نسبت به کودهای دیگر، امکان میابله کود کبوتران به‌طور مداوم، کیفیت‌اندک کودهای حیوانی در تقویت خاک کشاورزی، ثوابت تولید محصولات کشاورزی خاص منطقه اصفهان و ضرورت اهمیت کبوتران به‌طور مداوم، کیفیت‌اندک کودهای حیوانی در تقویت خاک کشاورزی، ثوابت تولید محصولات کشاورزی خاص منطقه اصفهان و ضرورت اهمیت کارپرودک کبوتران برای تولید چنین محصولاتی. در مورد کبوتر نیز می‌توان به سهولت نگهداری، مقرون به‌صرفه بودن و بازدهی مناسب این پرنده اشاره کرد.

در مورد کیفیت کود کبوتر، فرهادی می‌نوسد: غل (فضله) کبوتر علاوه بر رشد فوق‌العاده‌ای که به کشت می‌دهد، سبب نابودی گیاه انگلی و گل جالبزی می‌شود و خاک را بیش از هر کودی پوک و نرم می‌کند.

ماده اصلی ساختمان برج‌های کبوتر خشت بوده که روی آن را با گل آندود می‌کرده‌اند. طرح معماری بنا به نحوی بود که حداکثر تعداد لانه‌های کبوتر با حداقل مواد و مصالح ساخته می‌شده است و عمراتی بلند و میان‌تهی، اما محکم و فشرده پدیمی آورده است.

فرم ظاهری کبوتر خانه‌ها در مناطق مختلف استان شهری و نواحی شمال و شرق و جنوب استان عمدتاً برپایه طرحی مدور با ارتفاع و تزیینات مشبک متغیر ساخته می‌شده‌اند، اما چنانچه از منطقه فریدن بگذریم و به خوانسار و گلپایگان برسیم، شاهد برج‌های عظیم مکعب‌شکل خواهیم بود که در ابعاد متفاوت به صورت مجتمع با یک‌دیگر در کشتزارها سر برافراشته‌اند.

نمونه‌ای از این معماری شگفت به صورت زنجیرهای در روستای گورت‌جاخوش کرده‌اند.

آبادی گورت در شهرستان اصفهان قرار دارد. این روستا در دهستان قهاب جنوبی و در حومه شهرستان اصفهان واقع شده‌است.

ساختن کبوتر خانه در روستای گورت با رونق و آبادانی شهر اصفهان در دوره صفویه لوچ می‌گیرد و با تغییرات و ناآرامی‌های به وجود آمده، به کارکرد خود در دوره قاجار نیز ادامه می‌دهند. اگر چه ساختن کبوتر خانه در زمان صفویه در روستاها امکان‌پذیر و محتمل است ولی با توجه به مشاهدات میدانی، بعید به‌نظر می‌رسد کبوتر خانه‌های بناشده در یک روستا آن قدر مستحکم باشند که پس از گذشت چهار قرن همچنان در وضع مطلوبی قرار داشته باشند. بنابراین احتمالاً کبوتر خانه‌های دیگری در گورت در دوره‌های مختلف نباشد.اندو به تدریج جایگزین کبوتر خانه‌های دوره‌های پیشین شده‌اند. آخرین دوره که ساختن کبوتر خانه در آن صورت می‌گرفته، دوره قاجار است و احتمال دارد که کبوتر خانه‌های باقیمانده در این روستا مربوط به اواخر دوره قاجار یعنی آخرین دوره رونق کبوتر خانه‌ها، قبل از صنعتی‌شدن جامعه باشد.

ساکنان روستا، تعداد کبوتر خانه‌ها را بسیار بیشتر از آنچه اکنون وجود دارد، می‌دانند ولی اطلاع دقیقی از تعداد یا مکان پیشین این بناها ندارند. با از دست رفتن کارکرد کبوتر خانه‌ها، تعداد آنها نیز به‌طرز چشمگیری کاهش یافته‌است.

از وقتی کود شیمیایی خوراک خاک اصفهان شده است، کبوتران بر بام لانه‌های تاریخی‌شان مشکل نشستند؛ حالا کبوتر خانه‌ها خاموش شده‌اند و مانند برج‌های دیدبانی، از کرانه‌های زاینده‌رود تا گاوخونی اصفهان، انظاره‌گر هستند.

کشاورزان روز و روز خوبی دارند، نه زمین‌ها قدرت زاینده‌ن ورستن، پهنه‌های برای لانه‌وآبدادن به کبوتران نیست، پس کبوتر که نباشد، کبوتر خانه‌ای هم نیست. میراث کشاورزان بی‌آب و آبادانی در انتظار دست مرحمتی است تاجان دوباره بگیرند.

کبوتر خانه‌ها به‌طور پرآکنده در ایران و برخی کشورهای دیگر وجود دارند، به منزله یک سازه فرهنگی- اقتصادی دارای کارکردهایی در نظام کشاورزی و معیشت انسان‌ها هستند. این سازه علاوه بر این که منظری مطلوب از معماری هنر مندانه ارایه می‌کند، دارای کارکردهای ویژه‌ای است که همگی در جهت حفظ و بقای کبوتر‌ها به منظور بهره‌برداری از آنها در نظام کشاورزی سنتی، با مهارت ساخته‌شده‌اند.

کبوتر پرندهای است منزوی که چند قسم از آن اهلی می‌باشد (فرهنگ نفیسی)، این پرنده در همه‌جا جز نواحی بسیار سردن‌دگی می‌کند. درک اهمیت کبوتر خانه‌ها مستلزم فهم ضرورت تاریخی ابداع، تکوین و نیز کارکردهای آنها در نظام کشاورزی و ارتباط آنها با عناصر دیگری نظیر قنات، آبراهه‌ها، نوع محصولات کشاورزی و غیره است که به‌عنوان مجموعه‌ای نظام‌یافته و واحد ارتباطات درونی به منظور تکمیل و جبران فقر محیطی و بهره‌گیری و تسلط هر چه بیشتر بر محیط در قالب‌گیری میراث فرهنگی و دانش بومی یک جامعه با هدف برآوردن نیازهای حیاتی آن جامعه تبلور می‌یابد.

تعداد کبوتر خانه‌های روستای گورت در سه منبع ذکر شده است: گزارش الیزابت بیزلی، گزارش محمد محمودیان و مقاله آیت‌الله میرزایی. تعداد کبوتر خانه‌های گورت در دوره پهلوسی اول ۵۰۰ عدد و در دهه ۲۵، ۴۰ عدد ذکر شده است. از ۲۵ کبوتر خانه موجود در روستا، ۱۵ عدد فعال و ۵ عدد نیمه‌فعال و ۵ عدد مخروبه بودند. در تابستان ۱۳۸۲ تمامی ۲۵ عدد کبوتر خانه موجود در روستا غیرفعال و رو به تخریب و اکثرآ تخریب گزارش شده است و با مشاهدات انجام گرفته در سال ۱۳۹۴، ۱۵۰ عدد کبوتر خانه در روستا وجود دارد.

برج‌های کبوتر از آثار منحصربه‌فرد اصفهان به شمار می‌آیند. آنچه که از این آثار در اصفهان باقی مانده تنها تعداد محدودی از سه‌هزار برجی است که شاردن در قرن چهارده به شرحه داده است. سبصد کبوتر خانه نیمه‌فعال و مخروبه در اصفهان تا شعاع ۱۵۰ کیلومتری آن باقی مانده‌اند که از این تعداد چیزی در حدود ۷۰ برج کبوتر به ثبت ملی رسیده‌است.

درباره «کبوتر خانه»؛ یک سازه اصیل ایرانی

رونق‌دهنده کشاورزی

| **علی رنگچیان** | عضو هیأت علمی دانشکده هنر دانشگاه سمنان |

منزلت نداشته باشد. کبوتر خانه اعجاز معماری ایرانی در ساخت بنایی برای حیوانات است. بنای هم‌شان یک کاخ و هم‌قدر یک خانه اعیان. دژی مقاوم و نفوذناپذیر که در برابر همه دشمنان کبوتر که هم نمیستند، مانند یک دژ نظامی عمل می‌کند.

ساختار معماری کبوتر خانه به گونه‌ای بوده که نه تنها در برابر پرندگان شکارچی مانند قوش، جغد و کلاغ فکر و اندیشه شده، بلکه هرگز پرندگان مهاجم را نیز درون برج‌ها راهی نبوده است؛ زیرا تخته‌ساخت آن به گونه‌ای بوده که امنیت همراه با آرامش و آسایش کبوتران را تأمین می‌کرده است. فضای داخلی کبوتر خانه‌ها گاه محل اجتماع بیش از ۲۵ هزار کبوتر بوده است؛ دقت در اجرای این برج‌های کبوتر به‌حدی بوده است که درصد اشتباه ورود پرندگان مزاحم را به صفر می‌رسانیده؛ زیرا اگر حتی یک مورد پرنده یا حیوان مهاجمی به درون این کبوتر خانه راه می‌یافت، هرگز هیچ کبوتری احساس امنیت نمی‌کرد کبوتر خانه خالی از حضور کبوتران می‌شد. قطر سوراخ‌های ورودی کبوتران به داخل برج‌ها به اندازه‌ای ساخته شده است که تنها کبوتران می‌توانستند وارد آن شوند و پرندگان مهاجم قادر به ورود به داخل آن نبودند. کبوتر خانه‌ها از نظر شکل ظاهری و سبک ساخت به چند دسته تقسیم می‌شوند که این تقسیم‌بندی در منطقه اصفهان تابع محل جغرافیایی آنها نیز است؛ این سه دسته عبارت‌اند از:

۱- کبوتر خانه‌های استوانه‌ای که در شرق و جنوب شرق و داخل شهر اصفهان یافت می‌شوند.

۲- کبوتر خانه‌های مکعبی که در شمال و شمال غرب اصفهان و همچنین استان‌های مرکزی و آذربایجان یافت می‌شوند (گلپایگان، نجف‌آباد و…)

۳- کبوتر خانه‌های چندقلو که در جنوب اصفهان یافت می‌شوند. کبوتر خانه در گذشته در اقتصاد کشور نیز تأثیرگذار بوده‌اند؛ نحوی که غزازان خان مغول در کنار سایر اقداماتی که برای احیای کشاورزی ایران انجام داد، فرمان‌هایی برای حفظ و بازسازی و نگهداری کبوتران و کبوتر خانه‌ها صادر کرد و بی‌انصافی است که از این همه دانش و تحصیل این آثار بی‌بهره باشیم و هیچ کاری در خور عظمت آنها انجام ندیم. هر روز شاهد فروریختن این موراث فرهنگی وهنری باشیم.

همزیستی انسان و حیوانات در سرزمین ایران به هزاران سال پیش بازمی‌گردد. شرایط زندگی و پیوند ناگسستنی انسان و طبیعت تاگز بر منجر به ارتباط تنگاتنگ میان انسان و حیوانات می‌شود. هیچ شکی در مورد اینکه سگ‌ها نخستین حیوانات اهلی بودند، وجود ندارد. بقی‌نا در ابتدا سگ‌ها در اطراف محل زندگی انسان پرسه می‌زدند تا از پس مانده غذایی آنها تغذیه کنند

و بعدها جهت نگهداری از آنها استفاده شد. سگ‌ها خاطر قدرت شنوایی و بویایی بالا انسان‌های نخستین را از وجود خطر دشمن و شکار قبل از اینکه خودشان مطلع شوند، باخبر می‌کردند.

انسان‌های نخستین کم‌کم به این فکر افتادند که از این غرایز سگ‌ها در راه شکار استفاده کنند. بعدها نیز از سگ به‌عنوان نگهبان گله استفاده و وظایف سگ‌ها به تدریج اضافه‌شد.

پس از سگ، بز با نقش و کارکردی متفاوت به‌عنوان نخستین حیوان اهلی‌شده در ایران شناخته می‌شود و شواهد این فرآیند مربوط به حدود ۱۰۰۰۰ سال پیش از میلاد است. پس از این انسان به اهلی کردن سایر حیوانات مانند گاو، گوسفند، مرغ، خروس، اسب‌الاغ- و به منظور بهره‌برداری از خدمات و استفاده از گوشت، شیر، پشم و سایر مصارف آنها مبادرت می‌ورزد. اما نگهداری و حفاظت از حیوانات مستلزم فراهم‌آوردن مکان‌هایی برای زیست آنها در کنار انسان بوده است. طولیه برای نگهداری گاو و گوسفند، اصطلیل برای حفاظت از اسب و لانه‌های نگهداری پرندگان از جمله جایگاه‌های زیست حیوان در جوار انسان است. گاهی جایگاه حیوانات چنان منزلتی می‌یابد که مکانی ویژه به آنها اختصاص داده می‌شود. به‌عنوان نمونه در ارگ تاریخی بهم، اصطبل به گنجایش ۲۰۰ اسب در بخش حکومتی و در درونی‌ترین دیوار در کنار دژ نظامی، عمارت چهار فصل و سربازخانه قرار داشته است.

یکی از مهم‌ترین قسمت‌های هر کاروانسرا نیز اصطبل آن بوده است. در کاروانسرا اتاق‌های مسافران معمولاً برای امون حیاط ساخته می‌شده و اصطبل، پشت آنها قرار داشته و در ورودی اصطبل‌ها در چهار گوشه داخلی بنا قرار داشته، گاهی در ایوان ورودی حیاط بازی می‌شده است.

اما شاید از این منظر، در ایران هیچ بنایی به اندازه کبوتر خانه‌ها قدر و